

Мар'яна Нікітенко



ПЕЧЕРИ КИЇВСЬКОЇ ЛАВРИ ЯК «РАЙСЬКІ РІЧКИ» І «ВОГНЯНА РІЧКА» СТРАШНОГО СУДУ

DOI: 10.58407/litopis.240108

© М. Нікітенко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6415-340X>

У статті досліджене середньовічне сприйняття печер Київської лаври «райськими річками» і «вогняною річкою Страшного суду». Наведено та проаналізовано приклади поховань під підлогою печер – у дерев'яних колодах. Зроблено висновки про вплив на «водну символіку» печер Таїнства хрещення й чернечого постригу, а також християнської ідеї смерті та воскресіння, як перепливання на інший бік річки. Показано, що ідея «райських річок» і «вогняної річки Страшного суду», втілена в печерах Київської лаври, була інспірована ототожненням печер із християнським храмом, в якому «водна стихія» посідала значне місце.

Ключові слова: печери, Києво-Печерська лавра, Києво-Печерський патерик, водна стихія, «райські річки», «річка Страшного суду», храм, поховання, дерев'яні колоди, човни, ченці, аскети, Рай, Царство Небесне.

Однією з цікавих і зовсім не опрацьованих у науці є тема «водної стихії» печер Київської лаври. Ідеться про давнє сприйняття печер своєрідними річками й узагалі водами (морем), про яке свідчать «Києво-Печерський патерик» і давня традиція, що зберігалася в монастирі протягом століть.

Одним із найяскравіших прикладів цього бачення є печерні поховання ченців під підлогою в дерев'яних колодах. Зокрема, під час археологічних розвідок у Близьких печерах Київської лаври в 1978–1979 рр. було знайдено 9 таких поховань. В археологічному звіті йдеться: «Для цього [поховання] брали соснову колоду великого діаметру. Верхню її частину сколювали у вигляді дошки, яка слугувала кришкою гробниці, а в нижній частині видобували місце для покладення туди тіла покійного»¹.

Як зазначають археологи, колоди були й соснові, й дубові. Якщо колода була з м'якої деревини, її нижню частину видобували, а якщо колода була дубовою, тоді її випалювали. В цей спосіб у колоді створювали місце для розміщення там тіла небіжчика. «Колоди відрізнялись своїми розмірами (відповідно до зросту покійного) і формою. Деякі мали просту форму звичайного корита, інші були антропоморфними: їм надавали спрощену форму людського тіла, всередині для голови було зроблене невелике підвищення – аналог подушки. Кришку таких колод розтесували з поздовжніх боків так, що вона ставала схожою на двоскатний дах»².

Важливо, що нижню частину поховання в колодах заповнювали піском, вочевидь для досягнення муміфікації мощей, що і справді наявна у цих гробах³. Декілька колод було знайдено у печерних «локулах». Зокрема, одна з них була оббита шкірою⁴. Одну з колод нині експонують у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра» – в першій секції Музею історії Києво-Печерської лаври. Фрагменти іншої колоди зберігаються у фондах Заповідника.

¹ Отчет об археологических исследованиях в Близких пещерах Киево-Печерского заповедника, проведенных в 1978–1979 гг. *Лаврский альманах: Киево-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. Київ, 2012. Вип. 27, спецвип. 10: Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври. С. 160.

² На згадку про Києво-Печерську лавру. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/kplavra>.

³ Отчет об археологических исследованиях в Близких пещерах Киево-Печерского заповедника... С. 160–162.

⁴ Там само. С. 176–177.

Датування колод, знайдених у печерах Київської лаври, є дискусивним: похибка в часі – XI–XVIII ст.⁵ Проте сама практика таких поховань дуже давня: це підтверджує поховання у Близьких печерах у дерев'яній колоді преподобного Меркурія⁶ (єпископа Смоленського?), що жив у XII–XIII ст.⁷ Його могилу й досі локалізують у стіні печерної галереї по ходу екскурсійного маршруту біля мощей преподобного Пимона Багатохворобливого⁸.

Найдавніші дерев'яні колоди прямокутної форми були знайдені ще в давньокіївському некрополі. Одна з колод мала розміри 1,9х0,5 м, у другій вдалося прослідкувати бокові стінки товщиною 0,1 м. Датовано ці поховання кінцем X – поч. XI ст. До XII ст. належать видовбані колоди прямокутної форми (довжина 1,85 м, ширина 0,4 м), знайдені під час дослідження церкви Бориса і Гліба в Новгороді. Початком XIV ст. (1302 р.) датоване поховання у видовбаній колоді в Спасо-Преображенському соборі Переяславля Залеського. Воно належало онуку Олександра Невського, місцевому князю Івану Дмитровичу. Довбані колоди цього виду були використані й у некрополі Спаського собору в Ярославлі – тут вони належать до XIII–XIV ст. Знаходили такі колоди й у більш пізніх похованнях XV–XVI ст. у Новгороді⁹. Відомі давньоруські (XII ст.) чернечі поховання в колодах на подвір'ї Юрієвого монастиря в Новгороді¹⁰, а також у Софії Київській (XI ст.). Зокрема, щодо поховань у колодах в Софії Київській М. Каргер пише: «У західному членуванні центральної нави, тобто на ділянці між давньою західною стіною й основою двох восьмигранних стовпів, виявлених розкопками, розкрито 12 поховань. Усі поховання зроблені в глибоких ґрунтових ямах під давньою підлогою собору в дерев'яних трунах різної збереженості. У семи похованнях було виявлено наявність дерев'яної колоди, в інших – дерев'яні труни, збиті залізними цвяхами»¹¹.

Особливо цікаві колоди антропоморфної форми, досліджені в печерах Київської лаври. Саме такі видовбані колоди XV ст. були знайдені на Московських кладовищах. Обриси цих колод повторюють контури людського тіла. Іноді це підкреслено лише устроєм узголів'я, що виступає. В інших випадках – крім такого узголів'я, наявне й звуження гробу в районі ніг. Менш складної форми видовбані антропоморфні гроби, зафіксовані в Пскові, де їх датовано XVI–XVII ст. Тут дещо виокремлені лише головні частини колод¹².

Звертаємо увагу на те, що поховання в колодах мають прадавні – ще язичницькі корені. Відгомонам такої поховальної традиції є давньоруський епос. Зокрема, в билині «Михайло Потик» (богатыр новгородського циклу) згадана «колода білодубова», куди після смерті потрапляє цей персонаж. У варіантах билини простежуємо опис поховання в кораблі чи в човні. І. Фроянов і Ю. Юдін ототожнювали «колоду білодубову» саме з поховальним човном (ладдено). І справді, сам опис билинної «колоди» наводить на думку про конструкцію давньоруських суден, що були «колодами»–довбанками. Це «моноксили» Константина Багрянородного, з нарощеними бортами з дощок – «тесу». Саме такими описують судна Давньої Русі й інші джерела¹³.

Традиція поховання в колодах перейшла з язичництва в християнство. Недарма в українській мові човен-будару й могилу називають схожим словом, а в басейні річки Рось знайдені поховання в човнах ще XII–XIII ст. В обряді символічних «похорон» Масляниці, які імітують язичницьке поховання, її в деяких місцях спалювали не просто на вогню, а на кораблі. Ф. Буслаєв у зв'язку зі звичаєм поховання в «колоді» згадує, що за його часів старобрядці ховали покійників у дубових колодах¹⁴.

Вочевидь язичницькі, а згодом і християнські поховання в колодах мали символіку смерті як перепливання у човні на інший бік містичної ріки – у потойбічний світ. У християнстві потойбічний світ – це вічність і Рай, запорука воскресіння. У цьому випадку особливу цікавість має матеріал деяких колод, знайдених у Близьких печерах Київської лаври – сосна. Давні українські повір'я причину вічної зелені сосни пояснюють тим, що

⁵ Мовчан І. Давньокіївська околиця. Київ, 1993. С. 66.

⁶ Там само. С. 162.

⁷ Дива печер лаврських / Упоряд. І.В. Жиленко; відп. ред. В.М. Колпакова. Київ: КМ Academia, 1997. С. 177; Дятлов В. Печерський цвітник. Собор Києво-Печерських святих. Агиографическая энциклопедия. Київ, 2019. С. 447–452.

⁸ Дятлов В. Печерський цвітник... С. 588–594.

⁹ Панова Т. Царство смерті. Погребальний обряд середньовікової Русі XI–XVI вв. Москва, 2004.

¹⁰ Там само.

¹¹ Каргер М. Археологические исследования Древнего Киева. Київ, 1950. С. 245.

¹² Панова Т. Царство смерті... С. 46–48.

¹³ «Колода белодубова». Языческий погребальный обряд в былинах. *ВикиЧтение*. URL: <https://history.wikireading.ru/65998>.

¹⁴ Там само.

це дерево благословлено Богом, оскільки сосна виявилася не придатною для цвяхів під час хресних мук Христа¹⁵.

Соснові й дубові колоди висловлювали передусім ідею Світового Древа, яке єднає всі світи, зокрема цей і потойбічний. Це дуже давні, ще язичницькі уявлення, які своєрідно переломилися в християнстві. Згідно з українськими віруваннями, Світове Древо, образом якого, зокрема, є дуб і сосна, існує поперед усього – ще до початку світу, коли не було ні неба, ні землі, а було лише синє море. Сосна і дуб грають велику роль у колядках, щедрівках, про них згадують веснянки і купальські пісні. Наприклад, у деяких піснях оспівується сосна, що стоїть серед двора, вся від срібла ясна, від золота красна. На тому дереві золота ряска, золота кора, жемчужна роса; воно зветься райським деревом із трьома верхами, і пливе на якихось річках, по якомусь морі, в тому дереві корабель, а в кораблі сидить панна (образ душі)¹⁶.

Цікаво, що еквівалентом сосни є кипарис – вічнозелена рослина (символ вічного життя), яка належить до родини соснових. В епосі одним із стійких епітетів хреста є «кипарисний». Зокрема, «кипарисною» в низці варіантів названо дошку, на якій в море вирушає Садко (у більшості випадків вона, як і колода, – дубова). Така підміна примушує згадати, що кипарис у «Голубиний книзі» названий «всім деревам матір'ю», оскільки «на ньому був розіп'ятий Христос»¹⁷. Отже, поховання в Близьких печерах під підлогою у соснових і дубових колодах, вочевидь, містили ідею «смерті з Христом», що є запорукою воскресіння, оскільки Христос, померши на Хресті, Воскрес. Хрест Христа сприймали своєрідним кораблем Спасіння, що допомагає душі досягти Царства Небесного.

Можливо, поховання в колодах мало не лише символічний – духовний, а й суто утилітарний зміст, адже символічне й реальне було тісно переплетене в свідомості середньовічної людини. Видовбування колоди вимагало значно меншої праці, ніж облаштування звичайної труни. До того ж, тут важливим був моральний чинник: ченці прагнули бути поховані скромніше внаслідок глибокого покаянного налаштування їхньої душі, а багато хто з них і справді не мав жодних матеріальних цінностей.

Загалом можна виснувати, що колоди в лаврських печерах уособлювали човен, що вносить душі спочилих праведників на інший берег містичної ріки – у Царство Небесне. Лабіринти печер у цьому випадку сприймали такими «райськими річками», що течуть із вершин Святої Гори – Раю.

Недарма у «Києво-Печерському патеріку» є декілька розповідей про святих, які померли у воді, чи були після смерті кинуті у воду, але згодом їх мощі опинилися в печерах. Маємо на увазі «Слова» Патерика про преподобних Євстратія Постника та Григорія Чудотворця. Перший потрапив у полон, був розіп'ятий у Херсонесі, а його мощі були викинуті в море, де здійснивали багато чудес¹⁸. Проте згодом вони в дивовижний спосіб опинилися в печерах Київської лаври. Зараз мощі святого Євстратія спочивають у Близьких печерах неподалік мощей преподобного Нестора Літописця. У цьому випадку море й печери ототоженні між собою як місце перебування мощей святого мученика.

Інший києво-печерський святий – Григорій Чудотворець, був утоплений військом князя Ростислава Всеволодовича в Дніпрі. Вояки на чолі з князем ішли до Треполя на битву з половцями, а святий напроочив їм поразку через їхні гріхи. Тож за це пророцтво його і було вбито. По тому мощі святого, кинуті в Дніпро, в чудесний спосіб опинилися в келії Григорія, звідки їх було перенесено до печер¹⁹. Нині мощі прп. Григорія Чудотворця спочивають у Близьких печерах. Тож у цьому випадку існує глибокий смисловий зв'язок між річкою Дніпро й печерою – місцем перебування святих мощей.

Симптоматично, що один із авторів «Києво-Печерського патерика» – єпископ Симон, у посланні до ченця Полікарпа називає Печерський монастир морем, що не тримає в собі нічого гнилого, а «вимітає» його геть²⁰.

У контексті означеної теми ми б хотіли звернути увагу ще на один цікавий аспект: йдеться про давнє сприйняття печерних лабіринтів як дуже довгих підземних ходів, інколи пов'язаних із підземними річками. Нині довжина Близьких печер сягає 383 м, а Дальніх – 293 м. Проте середньовічні прочани мали інші уявлення про довжину лаврських підземель. Зокрема, О. Гваньїні (1538–1614) – начальник піхоти в польському війську під час війни з Росією і комендант Вітебська, видав латиною у 1581 р. книгу «Опис європейської

¹⁵ Антологія українського міфу: Тотемічні міфи: У 3 т. / Зібрав та упор. В. Войтович. Тернопіль, 2006. Т. II. С. 479.

¹⁶ Антологія українського міфу: Етіологічні, космогонічні, антропологічні, теогонічні, солярні, лунарні, астральні, календарні, історичні міфи: У 3 т. / Зібрав та упор. В. Войтович. Тернопіль, 2006. Т. I. С. 9.

¹⁷ «Колода белодубова». Языческий погребальный обряд в былинах...

¹⁸ Києво-Печерський патерик / Під ред. Д. Абрамовича. Київ, 1991. С. 106–108.

¹⁹ Там само. С. 134–138.

²⁰ Там само. С. 101.

Сарматії», яка містить опис Києва. Там йшлося й про печери Київської лаври: «...є такі величезні підземні печери, прокопані під землею на велику відстань, як деякі кажуть, на 80 миль...»²¹

Інший автор – С. Сарницький – польський історик, який у 1585 р. видав книжку «Опис давньої та нової Польщі», де також вказав на величезну довжину лаврських печер: «руські тепер стараються примусити інших повірити в свої чудеса й героїв, яких звать богатирами, тобто напівбогами. Вони поховані за руським звичаєм в гірських печерах, які нібито, як підземні коридори, тягнуться на велику відстань, навіть до Новгорода Великого. Тільки те, безсумнівно, і вважається чудом богомольцями, які стікаються до Києва, що монахи показують там нетлінні тіла князів, котрі завдяки якійсь особливості місця залишаються незруйнованими багато років»²². Як бачимо, С. Сарницький вважав саме неймовірну довжину печер найбільшим дивом.

Про дивовижну довжину печер Київської лаври говорить і краківський канонік, відомий історик і публіцист – С. Старовольський (помер 1656 р.). Його опис Києва вміщено у «Географії» Блавіана (Амстердам, 1662), але складено набагато раніше: приблизно між 1622 і 1632 рр. Щодо печер Київської лаври цей автор зазначає: «Ці підземні печери, як їх називають, простягаються на декілька десятків миль, аж до Москви»²³.

Автор компілятивного «Опису Польщі» (1658) – А. Целларій, говорячи про печери Київської лаври, зауважує: «Від Києва до Смоленська існують підземні проходи, і та їхня частина, що проходить під самою течією Дніпра, в усю їх ширину має литі склепіння ... Це повідомляє Мюллер під 1585 р.»²⁴. Річ у тому, що опис Києва було взято А. Целларієм із записок Д. Лаврентія Мюллера – радника курляндського герцога. У цьому повідомленні цікавим є зв'язок лабіринтів печер Київської лаври із р. Дніпро.

Але найяскравіше зв'язок печер із водною стихією висвітлив відомий польський поет доби Відродження – Себастьян Фабіан Кльонович (бл. 1545–1602 рр.). Він деякий час жив у Львові й у своєму видатному творі «Роксоланія» оспівав красу та багатство української землі. Так само в поетичній манері він говорить і про печери Київської лаври, які він співвідносить із підземними річками. Зокрема, ставлячи питанням про те, як постали неймовірно довгі печерні лабіринти, він відповідає: «Є в світі ріки, що течуть по землі, і так само інші, не видні для нас, дець під землею пливають. Часом зникають вони, і річища їх висихають. І на поверхні річки інше знаходять русло. Як на шляху течії трапляється нижча долина. Змінює також ріка напрямку руху старий. Отже за тим же законом спливають і ріки підземні. Там, де печери нові трапляються – звернуть туди. Щойно вода змінить путь – висихають старі підземелля. Річка у плинні своїм творить печери нові. Передусім якщо ґрунт твердий і не тріскає легко, то під землею ходи й давні склепіння стоять. Так, я гадаю, й постали прославлені руські печери, що то їм шана така всюди по нашій землі. Там були русла колись, заховані глибоко в ґрунті, а залишилися тепер лише підземелля самі. Згинув ревуцій потік, мов канув у плин Ахеронту. Сплинувши, бистра вода хід залишила сухий»²⁵.

Цікаво, що лаврський ієромонах Афанасій Кальнофойський у своїй «Тератургимі» 1638 р. всляк критиковав усіх тих авторів, що писали про величезну довжину печер, вважаючи такі погляди безглуздими. Проте й він, у духовному сенсі порівнював печери Київської лаври з Йорданом²⁶.

Пізньюсередньовічні ототожнення печерних лабіринтів із річками, як думаємо, мало дуже давнє коріння. Одним із найважливіших сакральних аспектів печери є те, що її сприймали як перехід в інший (вищий, Божественний) світ і місце духовної трансформації людини, де відбувається обоження – теозис подвижника. Водночас цю трансформацію й перехід співвідносили з хрещенням і найбільше – з чернечим постригом, які символізують смерть і нове народження через воду. З іншого боку, таким переходом до інших світів із давніх часів сприймали водний кордон: річку, озеро, море. Тож припускаємо, що печери Київської лаври від самого початку їх існування могли уявляти семантично подібними до водної стихії: великої ріки чи моря. Заглиблення аскета у, так би мовити, «глибокі води» печери могли сприймати еквівалентом Таїнства хрещення й чернечого постригу – смерті для світу цього й народження для духовного життя.

І справді, за своєю природою вода (річка, озеро, море) є природним кордоном визначеної території. І в міфології вона часто має те ж саме значення. Достатньо згадати про річку забуття – Стікс, яка, згідно з давньогрецькими віруваннями, слугує кордоном царства

²¹ Дива печер лаврських. С. 39.

²² Там само. С. 40.

²³ Там само. С. 42.

²⁴ Там само. С. 45.

²⁵ Там само. С. 42.

²⁶ Кальнофойський А. Тератургима: трактат / Пер. с пол. О. Бигун; грав. Л. Тарасевича. Київ, 2013. С. 20.

мертвих (царства Аїда), для того аби стверджувати: в людській культурі водна стихія – це знак пограничної зони, а її подолання означає перехід із одного стану в інший: із життя в смерть. Так само повною мірою вмирили «для світу цього» в темній «скорботній» печері преподобні отці, що все далі заглиблювалися в підземелля. У цьому випадку печери можна порівняти зі страшним і небезпечним кордоном – «вогняною річкою», яка відділяє світ земний і грішній від світу небесного й духовного.

Однак зв'язок зі смертю – це лише один із аспектів символічного значення води як кордону. Оскільки вода має і прямо протилежні, життєствердні властивості. Отже, в різних культурах її сприймають як джерело життя: вода слугує символом процвітання, підйому, очищення, переродження й воскресіння. Саме тому печери мали подвійну «природу»: з одного боку їх сприймали «вогняною річкою» Страшного суду. А з іншого – уявляли не лише місцем смерті для світу цього, а й сакральним локусом воскресіння для життя вічного – «райськими річками», що плінуть у Царство Небесне. Саме це останнє значення печер як «райських річок» було втілене у вищезгаданих похованнях у дерев'яних колодах під підлогою печерних галерей.

У цій статті звернімо особливу увагу на сприйнятті печер Київської лаври «вогняною річкою» Страшного суду. Річ у тому, що воду здавна вважали небезпечною і навіть страшною стихією, пов'язаною зі смертю. Те саме значення має і печера – це темний підземний світ, сповнений його жителями – нечистими духами. Цікаво, що ідею води як небезпечної стихії, якою відбувається перехід людини із життя в смерть, всіляко втілювали в живописі візантійського храму. У попередніх працях ми намагалися показати, що печери Київської лаври розбудовували й сприймали як храм²⁷. Поготові у візантійському храмі воду асоціювали зі смертю, по-перше, як елемент композиції «Страшний суд», по-друге, завдяки сюжетам Старого завіту чи агіографії.

Зокрема, одним із перших вражень людини, що входить у православний храм, є враження від зображення Другого Пришестя (Страшного суду), яке здавна розміщують у західній частині наосу, в нартексі чи на західному фасаді храму. Так само лабіринти печер прокопували зі сходу на захід, і ця дія мала значення прямування до храмового входу, який є на заході²⁸. Гадаємо, дія прокопування печер зі сходу на захід була семантично подібною до розгортання Священної історії, початок якої – у Творенні Богом світу (схід), а кінець буде ознаменований Страшним судом (захід).

У композиції «Страшний суд» велике значення має зображення «вогняної річки», яка роз'єднує, і водночас поєднує, підкреслюючи і протиставляючи елементи грандіозної панорами Страшного суду. По вертикалі вогняна річка перетинає шари Універсуму. Вона бере початок в небесних сферах, витікаючи з-під ніг Христа – Судді. Річка тече все нижче, коли, нарешті, падає в розверсту пашу пекла. По горизонталі річка ділить світ, який перетинає, на дві частини: праведна – праворуч від Христа; гріховна – ліворуч. Це просторовий хрест, що його, як ми показали в попередніх дослідженнях, утворюють лабіринти лаврських печер²⁹. І як річка відділяє царство чеснот від світу неправедного й водночас пов'язує їх, так само печера є таким небезпечним і страшним кордоном, але водночас – і переходом, і посередником між світами.

Тож і печера, і річка поєднують у собі протилежні властивості: печера і справді є подібною до річки, але по-перше (для початківців на духовному шляху), вона є річкою «вогняною». Призначення такої «річки» не зволювати, а випалювати, вона не є джерелом життя, оскільки створена для спустошення. Ця інтерпретація заснована на Старозавітній символіці, яка розглядає річку як метафору важкого випробування. Таким важким і скорботним випробуванням є прокопування подвижником печери та його життя в ній: тільки так відбувається справжнє покаяння як метанія – зміна свідомості людини, її перехід у найвищий духовний стан – у Феорію. Це складний шлях «випалювання гріха» Божественним вогнем, сакральним простором дії якого є печера.

Висловлене нами припущення про те, що печери Київської лаври створювали як храм, дає змогу глибше осягнути феномен їхнього сприйняття Преподобними Отцями Печерськими як сакрального простору, ізоморфного «водній стихії». Християнський храм є образом Єрусалимського храму. Сам же Єрусалимський храм є духовним наступником Ски-

²⁷ Нікітенко М. Печери Київської лаври як храм. *Софійський часопис*. 36. ст. за мат. X Судацької міжнар. наук. конф. «Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі» 20–21 жовтня 2022 р. Київ, 2023. Вип. 7. С. 85–92.

²⁸ Дет. про це: Нікітенко М. Сакральні змісти печер Київської лаври. *Academia*. URL: https://www.academia.edu/74712863/Сакральні_змісти_печер_Киево_Печерської_лаври; Її ж. Чому печери Київської лаври копали в північному напрямку. *Academia*. URL: https://www.academia.edu/79379955/Чому_печери_Киево_Печерської_лаври_копали_в_північному_напрямку.

²⁹ Нікітенко М. Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.). Київ, 2013. С. 259–261.

нії, що була місцем перебування Бога під час сорокарічної подорожі народу Божого пустелею під проводом Мойсея (прообразу преподобних отців Печерських).

У Скинії важливе значення мав мідний умивальник, призначений для священного омовіння, яке є прообразом Таїнства Хрещення. Автор книги Вихід, де йдеться про цю посудину, уподібнює будівництво Скинії Творенню Богом світу, що є упорядкуванням простору. Ритуал очищення й жертвопринесення в Скинії, так само, як згодом і в Єрусалимському храмі, були способом уподібнитися до Творця. Вода у складно влаштованій мідній посудині вказувала на початкові води – одну зі складових Творіння³⁰.

Припускаємо, що сакральний простір печер Київської лаври сприймали Скинією, де перебуває Бог, і де людина наближається й уподібнюється до Творця, що еквівалентно обоженню в ісихазмі. Але увійти до цієї Скинії можливо лише через «воду очищення», перепливши на інший бік «вогняної річки». Тут знов виникає розуміння, що, з одного боку, печерні лабіринти – це «райські річки», а з іншого – вони – «вогняна річка» Страшного суду, що відділяє грішний світ від Царства Небесного. Ці річки (=печерні лабіринти) вочевидь співвідносили як із посудиною для священного омовіння в Скинії, так і з хрещальною купіллю, яка й собі прообразує чернечий постриг. У такий спосіб чернечий постриг був у ідейному сенсі нерозривно пов'язаний з дією прокопування печер: і перший, і другу сприймали як «перепливання» «райською річкою» чи перехід крізь «вогняну річку» Страшного суду від гріха до святості, як входження у Скинію єднання людини з Богом завдяки священному омовінню – очищенню від гріха. Ці «перепливання», «перехід» і «омовіння» сприймали в контексті традиції ісихазму як обоження подвижника, «входження його в Бога Трійцю», досягнення ним Феорії. У будь-якому випадку, печери уподібнювали до водної стихії, що очищує людину задля її переходу в святилище (=Скинію, Храм, Рай, Царство Небесне).

Доба переносної Скинії закінчилася, коли був збудований Єрусалимський храм у 960 р. до нової ери. Храм будували за зразком Скинії, тобто, за словами Еліаде, відповідно до Божественного архетипу, що його колись явив Бог Мойсееві³¹. Біблійний опис храму Соломона розповідає вже про особливу мідну посудину – «море» з водою (3 Цар. 7:23–27, 39; 2 Пар. 4:2), що була ідейним і духовним нащадком умивальників Скинії. Море в храмі Соломона, так само як і умивальники в Скинії, вказувало на святість місця, у яке неможливо увійти без омовіння у воді, що мала очищувальну функцію. Тож усі висловлені нами міркування щодо порівняння печер Київської лаври зі Скинією, актуальні стосовно сприйняття печер сакральним простором Єрусалимського храму – прообразу храму християнського, яким також осягали печери.

Також важливим є те, що тема «райських річок» посідала величезне місце в богослів'ї, гімнографії та іконографії християнського світу, і зокрема вона всіляко була обіграна в інтер'єрі візантійського храму. У мозаїках на підлозі базилік ми бачимо персоналізації чотирьох «райських річок», в мозаїчних апсидах під вітварями «райські річки» течуть під стопами Христа, Який сидить на троні. Один із найраніших прикладів представлений у мозаїці мавзолею Санта Констанца в Римі IV ст. Ця тема повторюється майже без змін у наступні століття, наприклад, в мозаїках Хосіос Давид у Фессалоніках V ст., де «райські річки» доповнені зображенням персоналізації Океану. Ще одним яскравим прикладом такого бачення є в мозаїках вітварної апсиди храму Сан Вітале у Равенні VI ст. Чотири річки не лише пов'язують космічну символіку світового Океану й апокаліптичну «річку життя» з темою храму як втіленого Раю на землі, а є й образом Христа Логоса, в якому – за візантійським богослів'ям – втілилася Софія Премудрість Божа. Так, Слово Боже «насихує мудрістю, як Фисон і як Тигр у дні новин; напоює розумом, як Євфрат і як Йордан у дні живих; розливає вчення, як світло і як Гіон під час збирання винограду» (Сирах. 24:27–29). У візантійській іконографії зазвичай «райські річки» витікають зі скелі – символу Ісуса Христа, Якого у гімнографії іменують Каменем, що з нього беруть початок чисті річки чотирьох Євангелій. Тож образи Христа – храму – райських річок – «живої води» Святого Писання у візантійській іконографії перетікають один в інший: таке ж розуміння, імовірно, формувало середньовічне бачення сакрального простору печер Київської лаври. Їх сприймали просторовою іконою – «хорою» Христа, Який водночас є «живою водою» Священного Писання. Фактично печери уявляли особливим місцем «плину» святих вод Священного Писання. Ці води можна порівняти з «райськими річками», що «виносять» людину до Царства Небесного – Раю.

У контексті нашої теми неможливо переоцінити статтю О. Лідова, котрий показав, як саме в головному храмі Візантійської імперії – Св. Софії Константинопольській імператор

³⁰ Klawans J. Purity, Sacrifice, and the Temple: symbolism and supersessionism in the study of Ancient Judaism. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 53–67.

³¹ Eliade M. Cosmos and history: the myth of the eternal return. New York, 1959. P. 28.

Юстиніан втілює проєкт «святої води» й «святих річок»³². Як зазначає дослідник, найважливіше свідчення про це дійшло до нас у тексті візантійського «Сказання про будівництво Софії Константинопольської» IX–X ст. Тут, зокрема, мовиться: «І в красі, і у різноманітності храму (Софії Константинопольської. – М.Н.) бачилося диво, тому що звідусіль він сивяв золотом і сріблом. А на підлозі ті, хто входив, могли бачити у багатьох кольорах справжнє море і води річки, що текли вічно. Тому що чотири приділи храму він назвав чотирма річками, що витікають із раю, і дав закон стояти в них відповідно до гріхів, кожний [приділ] відділивши для відповідного гріха»³³.

На підлозі Софії Константинопольської і справді збереглися залишки чотирьох смуг зеленого фесалійського мармуру, що йдуть із півдня на північ. Ці уявні «річки» ділили простір наосу на чотири нерівні зони. До того ж ці смуги у «Сказанні» інтерпретуються не лише як «річки», а і як «море». Водночас, як зазначає О. Лідов, тема Моря-Океана у Софії Константинопольській пов'язана з уявленнями про Храм як про Космос. Цей Космос вміщує світові води, це бачення добре відоме на прикладі Єрусалимського Храму і Храму Гробу Господнього, втіленням яких є печери Київської лаври.

Як думаємо, у контексті сприйняття сакрального простору печер Київської лаври «райськими річками» (чи «вогняною річкою»), їх співвідносили і з Червоним морем, через яке Мойсей вивів народ Божий із єгипетського рабства. Так само «новий Мойсей» – преподобний Антоній Печерський через навчання своїх духовних чад печерній аскезі привів їх до Спасіння. Симптоматично, що так само як «райські річки» Софії Константинопольської, лабіринти печер Київської лаври мають спрямування не лише зі сходу на захід, але і з півдня на північ³⁴.

Цікаво, що зміст «вогняної річки» найбільш чітко розкривається в контексті вхідних просторів християнського храму. Так само дія прокопування печер аскетом була одночасною з процесом його входження у храм свого серця, де безперестанку плинула Ісусова молитва. Вхід до серця сприймали як приховане сакральне місце, закрите лабіринтом, який, так само як водний кордон, відділяє гріховне від святого. Цей лабіринт, що приховує вхід до серця, співвідносили з лабіринтами печер, які завершувались підземною келією чи церквою.

Вхідні простори храму, так само як річка чи печера, пов'язують і розділяють два протилежних світи – священний та мирський. Завдання вхідних просторів храму – накреслити кордон між гріховністю та можливістю спілкування з Богом. Недарма середньовічні майстри інколи малюють вогняну річку так, нібито вона тече біля самих дверей храму. Найліпше зрозуміти ці думки допомагає пророк Ісайя, який говорить: «Коли переходиш через води, Я буду з тобою, а річки не затоплять тебе, коли будеш вогонь переходити, не попечешся, і не буде палити тебе його полум'я» (Іс. 43:2). Тож, переходячи через поріг храму, кожний має усвідомити, що він прийшов у місце особливо захищене від усіх видів зла, проте цей перехід є небезпечний для грішних. Так само сприймали печеру: з одного боку вона – святе місце спасіння – «райська річка», якою праведні досягають Раю, а з іншого – печера – місце страшне для грішних, подібне до «вогняної річки», що слугує кордоном між гріхом і святістю: це річка, зображена у західній частині храму, річка, що «випалює гріхи».

References

- Lydov, A. (2017). *Sviashchennie vodi v prostranstve khrama: «Raiskiye reky» kak obraz-paradyhma vyzantyskoi yerotopyy* [Sacred waters in the temple space: «Rivers of Paradise» as an image-paradigm of Byzantine hierotopia]. Moscow, Russia.
- Movchan, I. (1993). *Davnokiyivska okolytsia* [Ancient Kyiv area]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2013). *Sviati hory Kyivski: pobudova sakralnoho prostoru rannokhrystianskoho Kyieva (kinets X – poch. XII st.)* [Holy mountains of Kyiv: the construction of the sacred space of early Christian Kyiv (the late 10th – the early 12th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2023). *Pechery Kyivskoi lavry yak khram* [Caves of the Kyiv Lavra as a temple]. *Sofiys'kyi chasopys – Sophia's bulletin*, 7, P. 85–92. Kyiv, Ukraine.

Нікітенко Мар'яна Михайлівна – кандидатка історичних наук (PhD), провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу вивчення духовної культури Києво-Печерської Лаври Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна).

³² Лідов А. Священные воды в пространстве храма: «Райские реки» как образ-парадигма византийской иеротопии. *Святая вода в иеротопии и иконографии христианского мира*. Москва, 2017. С. 159–174.

³³ Там само.

³⁴ Нікітенко М. Чому печери Київської лаври копали в північному напрямку...

Nikitenko Maryana – a candidate of historical sciences (PhD in History), a leading researcher of the research department of the study of spiritual culture of the Kyiv-Pechersk Lavra of the National reserve «Kyiv-Pechersk Lavra» (Lavrskа St., 9, Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: maranik@ukr.net

CAVES OF THE KYIV LAVRA SUCH AS «RIVERS OF PARADISE» AND «RIVER OF FIRE» OF THE LAST JUDGMENT

The article examines the medieval perception of the caves of the Kyiv Lavra as «rivers of paradise» and «fiery river of the Last Judgment». Examples of burials under the floor of caves – in wooden logs – are given and analyzed. Conclusions were made about the influence on the «water symbolism» of the caves of the Sacrament of Baptism and the monk's ablution, as well as the Christian idea of death and resurrection, as crossing to the other side of the river. It is shown that the idea of «rivers of paradise» and «fiery river of the Last Judgment», embodied in the caves of the Kyiv Lavra, was inspired by the identification of the caves with the Christian temple, in which the «water element» occupied a significant place.

Key words: caves, Kyiv-Pechersk Lavra, Kyiv-Pechersk paterik, water element, «rivers of paradise», «river of the Last Judgment», temple, burial, wooden logs, boats, monks, ascetics, Paradise, Kingdom of Heaven.

Дата подання: 15 грудня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 19 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, М. Печери Київської лаври як «райські річки» і «вогняна річка» Страшного суду. Сіверянський літопис. 2024. № 1. С. 69–76. DOI: 10.58407/litopis.240108.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, M. (2024). Pechery Kyivskoi lavry yak «raiski richky» i «vohniana richka» Strashnoho sudu [Caves of the Kyiv Lavra such as «rivers of paradise» and «river of fire» of the Last Judgment]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 69–76. DOI: 10.58407/litopis.240108.

